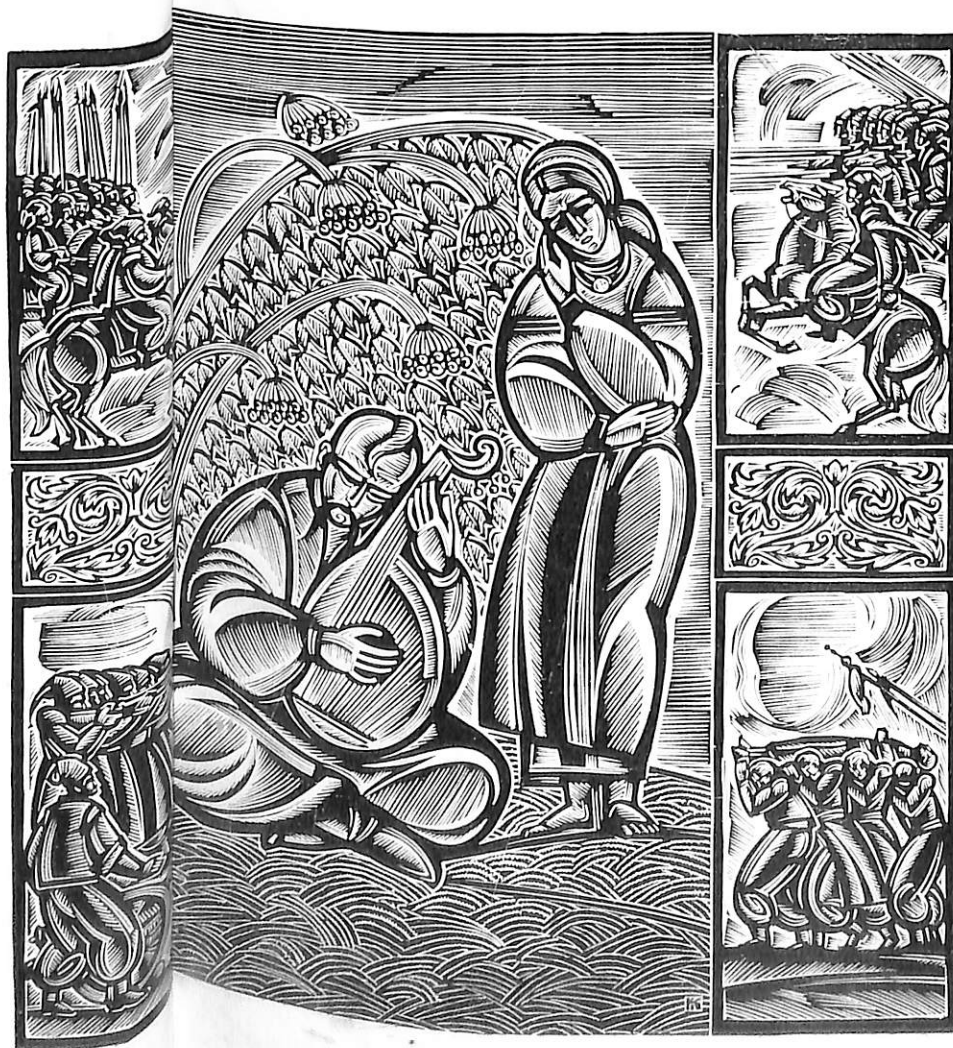

ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР» · ЛЬВІВ · 1972

ПЕТРО МАХ
КОЗАЦЬКІ
МОГИЛИ
МУЗЕЙ-
ЗАПОВІДНИК
ПІД
БЕРЕСТЕЧКОМ
НАРИС-
ПУТІВНИК

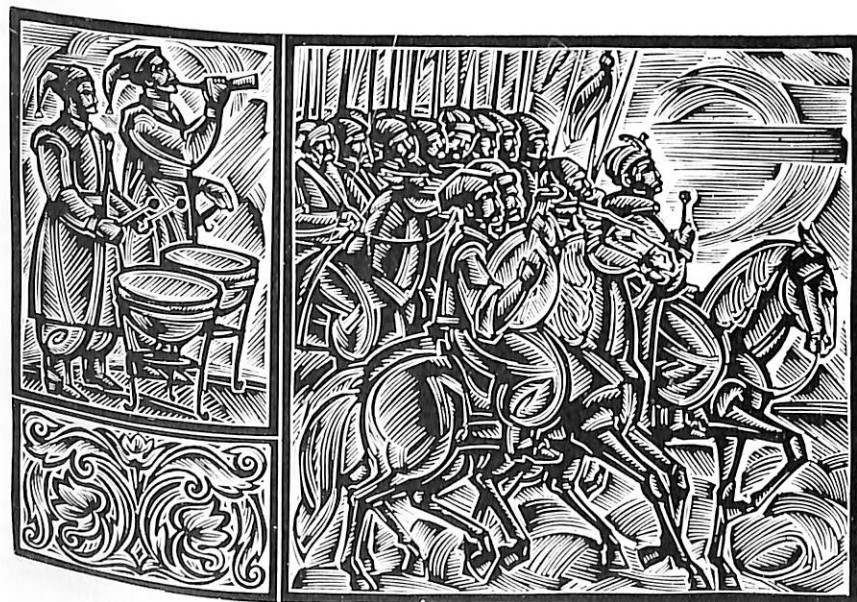

КАЗАЦКИЕ
МОГИЛЫ
МУЗЕЙ-
ЗАПОВЕДНИК
ПОД
БЕРЕСТЕЧКО
ОЧЕРК-
ПУТЕВОДИТЕЛЬ
ЛЬВІВ — 1972

Це розповідь про історичну битву селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького з польсько-шляхетською армією під Берестечком у 1651 році, про мужність і героїзм наших предків у боротьбі з поневолювачами. Автор веде читача по місцях народної героїки, знайомить з музеєм-заповідником козацької слави в селі Пляшевій.

Это рассказ об исторической битве крестьянско-казацкого войска Богдана Хмельницкого с польско-шляхетской армией под Берестечком в 1651 году, о мужестве и героизме наших предков в борьбе с поработителями. Автор ведет читателя по местам народной героики, знакомит с музеем-заповедником казацкой славы в селе Пляшевой.

ПОЛУМ'Я
ПРАВЕДНОГО
ГНІВУ

Шанувальнику героїчної минувшини! Ти ступив на землю, уславлену подвигами волелюбного народу. Pozнайомся з нею ближче, і перед твоїм зором відкриється багато доріг, які вже стали легендами. Вслухайся в монологи цих доріг.

Ступай, коню, дорогою широко ногами —
Недалеко Берестечко і орда за нами.
Стережися, пане Яне, як Жовтої Води:
Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди...

Так, ця пісня веде твою уяву до Берестечка, до козацької слави. Спинися ж на хвилину на високому березі героїзму й краси народу українського.

Тобі, що несеш у своєму серці низький поклін пам'ятним могилам, тут, у Пляшевій, кожна п'ядь землі, щедро полита кров'ю наших предків, багато розповідь про народ, який ніколи не ставав на коліна перед завойовниками, народ, у біографії якого правда історії переплелася з поетичною легендою. Тут, на пляшівських полях, трагічним і гордим хоралом прогрімала одна з найзавзятіших битв визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти гніту шляхетської Польщі, за воз'єднання з братнім російським народом.

В кінці XVI і першій половині XVII ст. польська шляхта, жорстоко придушуючи опір народних мас України, що вилився у ряд селянсько-козацьких повстань, ще більше посилила соціальний і національний гніт. Від неї не відставало й українське панство. Загарбання земель міщан, козаків і навіть козацької старшини дозволило великим магнатам збільшити свої володіння до фантастичних розмірів. Напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. одним лише Конєцпольським у районі Південного Бугу належало 170 містечок і міст та 740 сіл.

Українське селянство в першій половині XVII ст. було доведено до становища, яке межувало з рабством. Нестерпним ставало й життя козаків, яких польський уряд позбавляв привілеїв

і поступово закріпачував. За свідченням літописця, урядовці-шляхтичі примушували козаків відбувати панщину, виконувати різноманітні роботи: доглядати коней і псів, топити у панському замку печі, замітати двір і «до інших незносних діл приставляли» *. Навіть заможне реєстрове козацтво і козацька старшина зазнавали утисків.

1638 р. польський сейм ухвалив «Ординацію війська запорозького реєстрового», яка ще більше обмежувала права реєстровця. «Ординація» скасувала козацьку юрисдикцію і обрання старшини. На чолі реєстровців мав стояти старший комісар, що призначався на сеймі неодмінно з шляхтичів за рекомендаціями гетьманів. Осавули і полковники також мали призначатися з шляхтичів. Тільки сотників і отаманів дозволялося обирати з козаків, що мали заслуги перед Річчю Посполитою. Після встановлення «Ординації» козаки п'ять років не одержували належної їм від властей платні.

Ополячування й окатоличення українського та білоруського населення польські феодалі і єзуїти звели у ранг державної політики. Цікавий з цього приводу такий документ: волинська православна шляхта у своїй інструкції послам на варшавський сейм зазначала, що «... релігія грецька ... такі утиски терпить ... в Речі Посполитій, яких не терплять і греки-християни в ту рецькій неволі: православним відібрано церкви, монастирі і кафедри, заборонено вільно відправляти богослужіння, бідняки православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах

* Літопис Самовидця. К., 1971, стор. 45.

православні мусять потайки ховати померлих у підвалах своїх домів»*.

Отож, боротьба пригнобленого українського селянства, провідної сили визвольної війни, була не лише антикріпосницькою, але й боротьбою за визволення від іноземного панування, проти релігійного гніту. Вірним союзником селянства стала козацька біднота. Старшина ж переслідувала іншу мету — прагнула зміцнити своє економічне і політичне становище. Таким чином, класові суперечності в цій боротьбі не були усунені, а навпаки, ще більше загострилися.

Повстання на Запорозжжі 1648 р. стало іскрою, від якої запалала вся Україна. Уже в березні того ж року коронний гетьман М. Потоцький повідомляв королю: «... згубне полум'я так уже розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до сваволі, де не чинили б замахів на життя і майно своїх панів і державців»**.

Коронний гетьман М. Потоцький кинув проти повсталих два військових загоны. На чолі одного поставив свого сина Стефана і комісара Шемберга, а інший вели вниз по Дніпру військові осавули Іван Барабаш та Ілляш Караїмович. Обидва війська мали з'єднатися біля Кодака. Але Богдан Хмельницький розгадав наміри противника й вирішив розбити загоны поодиночі.

* Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, К., 1861, XXV, стор. 287.
** Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. I, отд. III, К., 1845, № 2, стор. 7.

Музей-заповідник «Козацькі могили» в селі Пляшеві
Музей-заповідник «Козацькі могили» в селі Пляшевой

19 квітня біля урочища Жовті Води повстанці напали на польський авангард. Не витримавши бою у відкритому полі, королівські війська відступили і почали окопуватися, щоб боротися табором. Але тут для козацького війська виникла сприятлива обставина: у Кам'яному Затоні 24 квітня серед реєстрових козаків Барабаша і Караїмовича вибухнуло повстання, яке очолював Филон Джалалій. Старшину разом з військовими осавулами було перебито. На чолі з наказним гетьманом Филоном Джалалієм повсталі прибули під Жовті Води і з'єдналися з військом Богдана Хмельницького.

Битва під Жовтими Водами закінчилася повним розгромом польсько-шляхетського війська. Були взяті в полон Стефан Потоцький і Шемберг. Вдалося втекти лише одному жовніру, який 9 травня прибув під Черкаси і доповів про все М. Потоцькому.

Коронний гетьман не міг примиритися з думкою про поразку. Він зосередив свої сили поблизу Корсуня. Але моральний стан війська після битви під Жовтими Водами був пригніченим, а між коронним і польним гетьманами почалися чвари... Повстанці ж рвалися в бій, натхнені прагненням перемогти ненависного ворога, вигнати його з рідної землі. В районі лісу Горохова Діброва 16 травня польсько-шляхетське військо зазнало цілковитого розгрому.

Влітку 1648 р. до рук повсталих перейшли Чернігів, Полтава, Новгород-Сіверський, Лубни, Ніжин і багато інших міст. Вогнем повстань палає Правобережжя, де народні маси очолює непримиренний ворог польської шляхти полковник Максим Кри-

Битва під Берестечком. Картина художника В. Полтавця
Битва под Берестечко. Картина художника В. Полтавця

У червні 1648 р. селяни і козаки дали рішучу відсіч військам Яреми Вишневецького під Махнівкою і Старокостянтиновом. У цьому бою, за переказами, зійшлися віч-на-віч Кривоніс і Вишневецький. Лише випадок (упав поранений кінь) врятував магната від списа, кинутого ватажком селянсько-козацьких загонів.

Розмах визвольної боротьби серйозно занепокоїв шляхетську Польщу. Було зібрано нове велике військо, на чолі якого король

В одному із залів музею
В одном из залов музея

поставив магнатів В. Заславського, М. Остророга і О. Конецького. Перший з них куди краще розумівся на предметах розкоші (у походах за ним возили прикрашене сріблом ліжко та дорогоцінний посуд), аніж на військових битвах. Другий любив хизуватися вченістю, але не розбирався у реальному стані справ. А третій був ще юнаком. Недарма Богдан Хмельницький з сарказмом назвав їх — «перина», «латина» і «дитина».

Про що мріяли ці завойовники? Про легку розправу над повсталими. Про нову наживу на благодатній землі. Про лютий глум над дівочою красою...

Селянсько-козацьке військо, хоч і недостатньо озброєне й навчене, мало велику моральну перевагу над ворогом. Воно йшло на смертельний герць за свободу, за рідну землю. І ним керували прості у поведженні, заповзяті й сміливі полководці, яких висунула визвольна війна, — Максим Кривоніс, Михайло Кричевський, Іван Богун, Василь Золотаренко.

На березі річки Пиляви, біля старовинного замку в містечку Пилявцях, відбувся вирішальний бій.

13 вересня козаки прорвали оборону шляхти. Польське військо в паніці розбіглося. Заславський у поспіху загубив навіть плащ і булаву...

Перемога під Пилявцями відкрила селянсько-козацьким загонам дорогу на захід. 26 вересня Максим Кривоніс сміливим штурмом захопив Високий Замок — укріплення, що прикривало Львів.

Взявши викуп з обложеного міста, Богдан Хмельницький повів селянсько-козацьке військо до Замостя. Однак військо було вкрай стомлене, до того ж спалахнула епідемія чуми,

і Хмельницький, погодившись на запропоноване королем перемир'я, вирішив відійти на Придніпров'я.

Блискучі перемоги під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями сколихнули всю Україну: повстанський рух охопив Волинь і Галичину, поширився на Білорусію і саму Польщу.

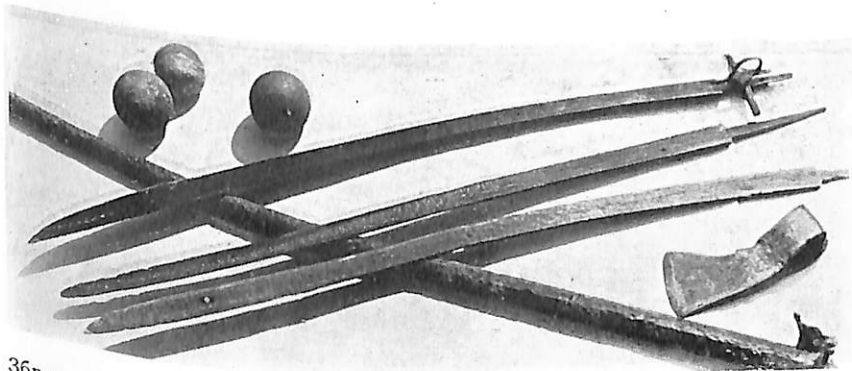
Визвольна війна на Україні вийшла далеко за рамки українсько-польських відносин. За її ходом уважно стежили Російська держава, Туреччина, Кримське ханство, Молдавія, Угорщина, Швеція...

Богдан Хмельницький розумів, що успішне завершення визвольної війни можливе тільки при умові возз'єднання з російським народом. Тому вже після битви під Корсунем він писав царю: «Зычили быхмо собі самодержця господаря такогo в своей земли, яко ваша царская велможност, православный хрестиянский цар...» *

Російський уряд, зв'язаний Поляновською угодою 1634 року, не міг вступити у війну з шляхетською Польщею, але подавав Хмельницькому дипломатичну й економічну допомогу. В повстанські загони вливалися російські селяни, які втікали від сваволі поміщиків, а також донські козаки.

Після невдалої спроби шляхом мізерних поступок відколоти козаків від селян польська шляхта у першій половині 1649 року знову розпочала воєнні дії. У серпні 1649 р. Богдан Хмельницький завдав нищівного удару королівським військам під Зборівом. Однак король підкупив кримського хана Іслама-Гірея, і той зрадив козаків. Боротися на два фронти було важко. Це

* Документи Богдана Хмельницького, К., 1961, стор. 49.

Зброя селянсько-козацького війська періоду визвольної війни на Україні 1648—1654 рр.
Оружжя крест'янсько-казацького войска периода освободительной войны на Украине 1648—1654 гг.

змусило Богдана Хмельницького укласти Зборівську угоду, за якою в реєстр зараховувалось 40 тисяч козаків. Решта ж мала повернутися в панську неволю. Все ж у трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському — не розміщались польсько-шляхетські війська і зберігалось українське самоуправління.

Зборівська угода викликала гостре незадоволення козаків і селян. Повсюдно спалахували повстання. Польський уряд готувався до нового походу на Україну.

На початку лютого 1651 р. шляхетське військо віроломно напало на козацькі загони у місті Красному. В одному з перших боїв загинув полковник Данило Нечай. Розчистивши собі шлях, королівські загони оточили Вінницю. Тоді Іван Богун вдався до воєнних хитрощів. Він наказав прорубати лід у багатьох місцях

на ріці Бугі і ледь замерзлу воду притрусити соломою. Імітуючи відступ, козаки заманили на Буг ворожу кінноту. Польське шляхетське військо зазнало чималих втрат. Загін Івана Богуна вирвався з оточення.

Тим часом Богдан Хмельницький зібрав головні сили селянсько-козацької армії під Білою Церквою, скликав військову раду, оглянув полки і наказав виступити в похід.

Гетьман гуртував сили не для того, щоб нападати на Польщу, а з наміром боронити землі України.

КРУГ
МІСТЕЧКА
БЕРЕСТЕЧКА...

Визвольна армія Богдана Хмельницького рушила на Волинь. Попереду йшов Вінницький полк. Гетьман підсилив його ще кількома тисячами воїнів з інших полків. Тепер під командою Івана Богуна налічувалось уже до 15 тисяч найбільш досвідчених воїнів. Перед полком було постав-

лене завдання швидко рухатися на Берестечко, щоб прибути туди раніше від шляхетського війська і зайняти найвигідніші позиції для оборони. Під час походу козаки налагоджували зв'язок з керівниками повсталих народних мас на Волині, в Галичині і Польщі.

Вінницький полк підійшов до Берестечка, захопив важливі переправи через річки Ікву, Горинь і Пляшівку і перерізав шлях ворожій армії на Україну. Слідом за Вінницьким полком просувався багатотисячна селянсько-козацька армія. Більшість війська становила кіннота. 18 червня армія Богдана Хмельницького переправилася на західний берег Пляшівки. Сюди ж від Сокаля підійшло і вороже військо. Обидві армії зустрілись для рішучого бою.

Королівські війська розташувалися півмісяцем на правому березі річки Стиру, під самим Берестечком. Це була досить вигідна для ведення бою місцевість. Ворог укріплював свій табір і готувався до наступу. З Варшави систематично надходили підкріплення.

Селянсько-козацька армія отаборилася навпроти. «Табір дуже великий, оком неоглядний, багатолюдний, огнистий», — описував очевидець козацькі позиції. Козаки укріпили їх валами, на яких розміщувались гнізда артилерії, та численними шанцями для захисту від обстрілу. Загони кримських татар на чолі з ханом Ісламом-Гіреєм, що виступали союзниками Богдана Хмельницького, стояли окремим табором, за три версти від козаків.

Першого ж дня між супротивниками зав'язались дрібні сутички. 19 червня почалася битва. З польського табору виступила кіннота, підкріплена піхотою. На флангах ворог намагався

оточити козаків. Праве крило кіннотників при цьому так захопилося розвитком атаки, що козаки із засідки відрізали його, оточили і розбили. 7 тисяч чоловік втратило того дня польсько-шляхетське військо. Король Ян Казимир уже став побоюватися за результат битви. Того ж дня пізно ввечері козацькі сотні зробили вдалий напад на сторожові застави ворога. Це нагнало на шляхтичів такого страху, що багато хто хотів повернутися в Сокаль. Щоб врятувати становище, польське командування почало складати плани підкупу кримського хана.

20 червня битва тривала цілий день. На правому фланзі армії Богдана Хмельницького стояли найсильніші полки, які швидко зламали опір шляхти і почали тиснути її до табору. Польське командування посиляло в бій нові й нові сили, одночасно зосереджуючи майже всі свої гармати проти лівого флангу, де стояли татари. Ця обставина у значній мірі спричинилась до того, що кримський хан наказав орді покинути поле бою. Зрада Іслама-Гірея відкрила ворогові можливість прорватися в тил селянсько-козацькому війську. Виникла загроза повного оточення.

Дізнавшись про віроломство татар, Богдан Хмельницький негайно перекинув на лівий фланг додаткові полки, а сам поспішив за Ісламом-Гіреєм, щоб умовити його повернутися. В 20 кілометрах від Берестечка Богдан Хмельницький наздогнав орду, однак хан не лише відмовився допомогти козакам, а ще й полонив гетьмана. Відступаючи, татари нападали на міста і села, грабували, руйнували, забирали ясир. Під впливом трижовних чуток про це деякі козаки і селяни ладні були залишити табір і кинутися боронити свої домівки.

Незважаючи на сприятливі обставини, битва 20 червня не принесла шляхті вирішального успіху. Після цього притиснені до боліт козаки майже щоденно вели важкі оборонні бої.

За дорученням гетьмана селянсько-козацькою армією залишився командувати кропивнянський полковник Филон Джалалій. Згодом козацька старшина обирає інших наказних гетьманів. Таким чином, у дуже відповідальний момент армія була позбавлена єдиного і міцного командування. Становище ускладнювалось ще й тим, що в табір проникали ворожі агенти, сіяли розбрат і замішання.

Нарешті наказним гетьманом було висунуто прославленого в боях Івана Богуна. Він скликав військову раду з метою вирішення головного питання — про врятування війська і зброї для дальшої боротьби. Необхідно було забезпечити організований відступ селянсько-козацької армії.

Багнисті береги Пляшівки, які захищали козацький табір від несподіваного удару з тилу, в той же час перешкоджали в постачанні армії харчами, фуражем і спорядженням, утруднювали відступ. Іван Богун дав розпорядження прокласти через болото надійні переправи. З дерева, лози, возів і навіть власних кожухів козаки за одну ніч спорудили їх.

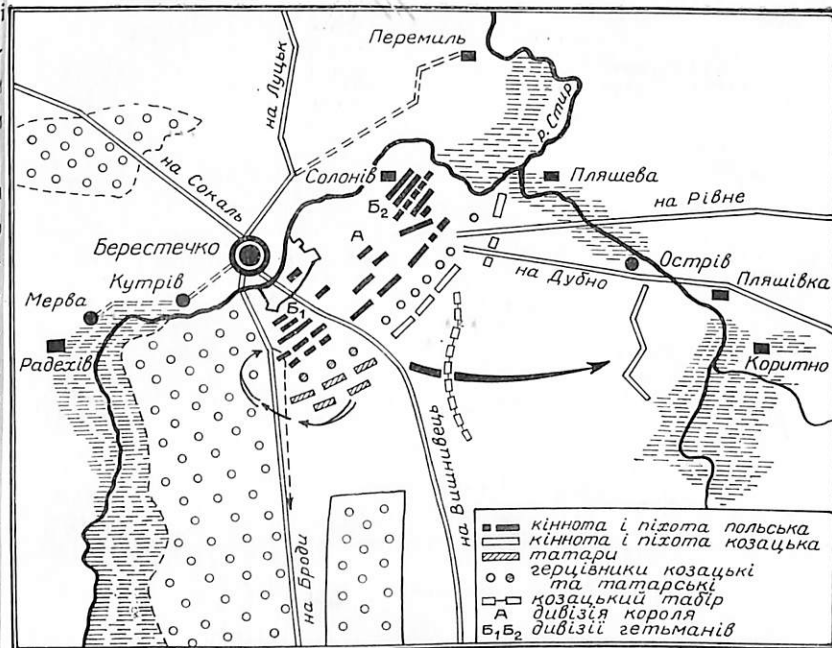
Уночі з 29 на 30 червня Іван Богун виділив для оборони табору найсильніші козацькі загони і наказав непомітно для ворога перевезти через болота гармати і найважливіше військово-ве спорядження. Над ранок основна маса війська вже перепра-

Іван Богун на переправі. Картина художника М. Івасюка
Іван Богун на переправі. Картина художника Н. Івасюка

вилась. В цей час у таборі виникло замішання. Мало обізнаних з ситуацією, селянські загони не слухали наказів курінних і сотників, намагаючись швидше покинути табір. Вузькі переправи не витримували натиску тисяч відступаючих, і люди тонули в болоті.

Іван Богун з трудом відновив нормальну переправу. Тим часом на штурм табору кинулись ворожі загони, посилені щойно прибулим до Берестечка полком «посполитого рушення». Козаки в нерівній битві продовжували відступати. Щоб затримати ворога, вони організували міцну оборону. Королівським посіпакам годі було зломити силу духа, що його виявляли козаки. Останні захисники переправ загинули героїчною смертю, але не здалися ворогові. Ось один з характерних епізодів, поданих очевидцем — французом П'єром Шевальє в книзі «Історія війни козаків проти Польщі»:

«Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулись в своєму таборі і вирішили боротись і, як люди, що не мали більше надії на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. В одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке [поляки] обіцяли їм дарувати, та до всього, що є найціннішого, крім життя, вони витягали з своїх кишень та чересів гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав

Схематична карта Берестецької битви 1651 р.

Схематическая карта Берестецкой битвы 1651 г.

стрілянину поляків проти нього; витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити [...] і козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю

Подвиг трьохсот під Берестечком. Картина художника О. Данченка
Подвиг трехсот под Берестечко. Картина художника А. Данченко

цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, але лише хоче умерти, як справжній вояка...»

Подвиг трьохсот сміливців через роки, через століття не меркнучою славою висвічує мужню й нескорену душу наших волелюбних предків. На нетлінних сторінках історії народу на

* П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960 стор. 132—133.

шого сяяли й сягатимуть такі чисті, благородні, душевні висвітли, як ось цей: «Захист батьківщини — це найдорожче для козака, і ніяка панська ласка не заманить нас!» Так відповіли оточені козаки на пропозицію короля здатися в полон.

...На мить одірви свої очі, читачу, від плину цієї оповіді, сягни уявою тих стежок героїчних, якими судилося прогрімити над землею козацькій долі, — і ти завважиш, що не якась там, як це помилково сказав у романі «Огнем і мечем» Генрік Сенкевич, «козацька злостивість, упертість і зухвалість», а саме нескорений волелюбний дух рухав дорогами історії український народ.

...А козаки всі поклялися не шкодувати свого життя. Стояли на смерть. Тільки й лунало вздовж пляшівської заплави:

— За волю і віру, брати!

Із острова, на якому, здавалось, королівська фортуна мала торжествувати над козацькою журою й лихом, чулося горде:

— Умремо, а не здамося!

Никла трава на болоті. Потьмарився день од кривавих жнив на полі. Та не спадали додолу стяги козацькі.

Гей, крикнули козаченьки: «До гаю, до гаю!
Налітають вороженьки, як орли до паю».
«Гей, як мені, пани-браття, утікати до гаю?
А кому ж я рідну землю залишати маю?»

Завдяки мужнім оборонцям переправи селянсько-козацька армія не була розгромлена. Вона відступила через Старокостянтинів і Паволоч до Білої Церкви.

За умовами Білоцерківської угоди реєстрових козаків залишалося всього 20 тисяч, а їх самоуправління обмежувалось

Київським воеводством. Але, повернувшись у маєтки, пани замість покірності «підданих» зустріли їх відверто вороже ставлення. Селяни повсюдно організовувались в озброєні загони.

Богдан Хмельницький знову почав збирати військо. Весною 1652 р. у Батозькій битві на Поділлі козацьким військом було вщент розгромлена 30-тисячна армія М. Калиновського.

Восени 1653 р. король Ян Казимир з великими силами підійшов під Жванець і став тут військовим табором. Українська визвольна армія виступила назустріч шляхетському війську і перерізала шляхи підвозу продовольства. Над польсько-шляхетською армією нависла загроза поразки, але до вирішального бою не дійшло: кримський хан і на цей раз зрадив козаків.

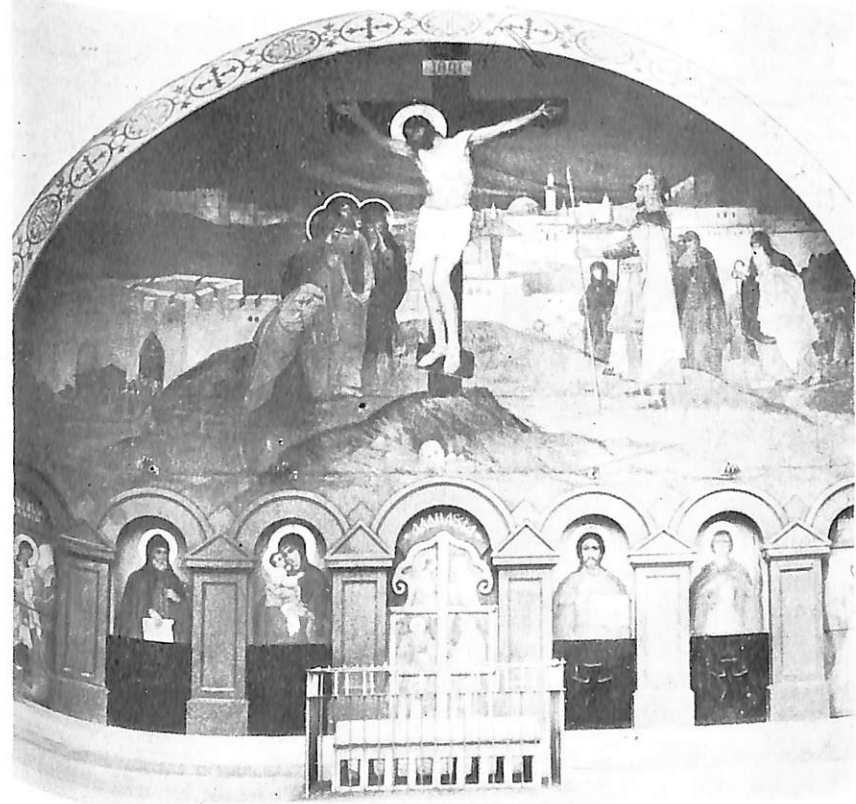
Протягом 1652—1653 рр. велися жваві переговори Богдана Хмельницького з російським урядом. Гетьман вирядив до Москви кілька посольств, які обговорювали питання возз'єднання України з Російською державою. 1 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Україну до складу Росії й оголосити війну шляхетській Польщі. 8 січня 1654 р. рада в Переяславі оформила історичний акт возз'єднання України з Росією і тим самим поклала початок новому етапу в історії України.

ДОРОГА
ДО ЖУРАВЛИХИ

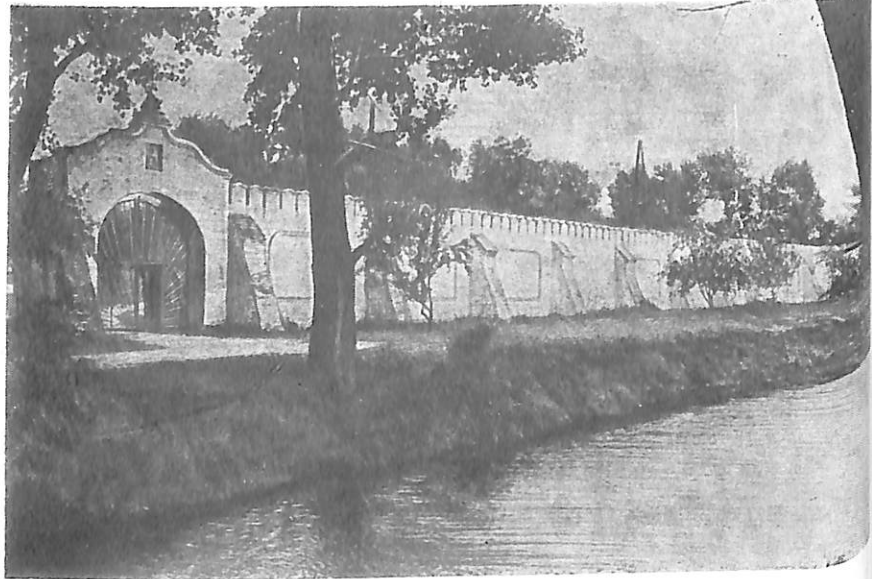
4*

Стоїш у задумі над спогадом народним,
стоїш, ковтаючи хвилювання. Гай-гай, і ви-
несе із давнини срібlistий човен пісні ко-
зацьку порішимість. Думатимеш про ота-
мана, «що проміняв жінку на тютюн та
люльку», сміятимешся над вигадками тих,
які вбачали суть козацтва у прагненні до
алюрної наживи в походах.

Портал храму-пам'ятника, розписаний І. Іжакевичем
Портал храма-пам'ятника, расписанный И. Ижакевичем

Дерев'яна церква 1650 р.
та храм-пам'ятник на території музею-заповідника
Деревянная церковь 1650 г.
и храм-памятник на территории музея-заповедника

Мурована огорожа музею-заповідника
Каменная ограда музея-заповедника

Ні, не для того міняли славні запорожці ласку вірних друзів своїх на люльки, що диміли довгим козацьким сумом! Плондрівана й січена татарами і турками, шляхетськими завойовниками Україна кликала їх до герцю за незалежність, волю.

Мені, мені з жінкой не возиться,
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться!

Так, сповнені смертельних небезпек дороги воскрешає ця пісня. І серед них, немов балада,— пляшівська дорога. «Кру...

містечка Берестечка на чотири милі» нерідко і досі подибують люди випалені з глини люльки, як сиву козацьку думу...

Поклич серцем своїм голос з віків. Вслухайся. Ось на пагорб Журавлихи, як на високість історії, виходить незрячий бандурист. Ти не відаєш його імені. Остап чи Максим, Іван чи Василь... Він, козацький Боян, торкається струн правди — і невмируща дума зринає над землею.

Дорога до Берестечка, а там — до Пляшевої з того пам'ятного літа 1651 р. бачила тисячі нескорених спадкоємців козацької слави, що, незважаючи на ворожі рогатки, приходили вклонитися священному полю. А воно рік у рік маками процвітало. І в тому цвіті червоному яріла для нащадків козацька воля, що смертю смерті зборола.

Може, саме цією дорогою проїжджав Тарас Григорович Шевченко, перебуваючи на Волині в 1846 р. за дорученням Київської археографічної комісії. Видиво поля, чорного, зраненого, що кричало в світ білими кістками гордих воїнів, було таким вражаючим, що ще два роки по тому, на засланні в КосАралі, душа великого народного поета бриніла болем:

Почорніло я, зелене,
Та за нашу волю...

Мудрий Кобзар нахилився в шанобі до землі священної, ходив-міряв наоколо Берестечка поля героїки народної. Тараса кликав на свою царину подвиг козацький.

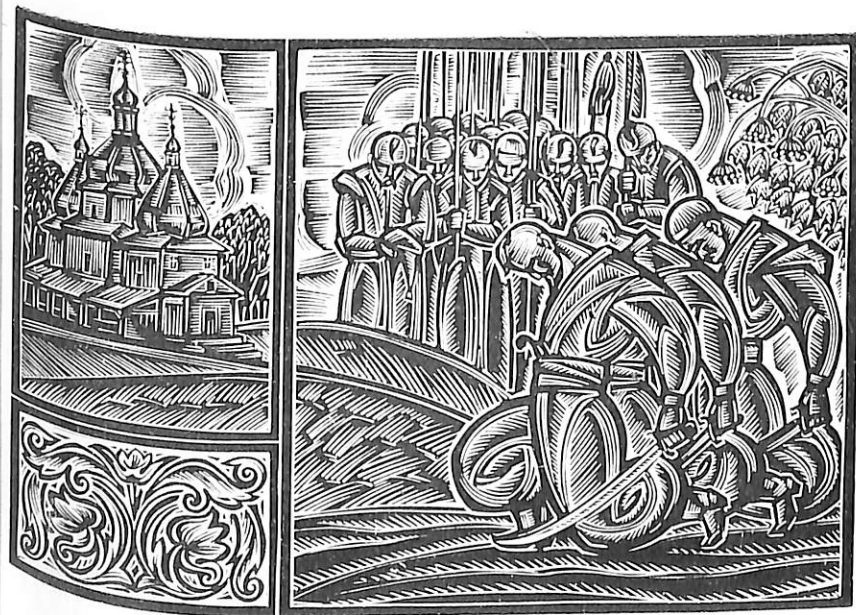
Десь уже на світанку нашого віку привела до Берестечка дорога і художника Івана Сидоровича Іжакевича. Митець почув громадянський голос, що волав уберегти козацьку славу, і взявся

засобами своєї чудової палітри відтворити героїчний епізод визвольної боротьби українського народу.

У 1911 р. почалися роботи над створенням заповідника козацької слави на острові Журавлісі. Група студентів Петербурзького архітектурного інституту на чолі з В. М. Максимовим зробила проект забудови і звернулася до академіка О. В. Щусева, щоб той розглянув і схвалив його. Будівництвом керував архітектор Володимир Леонтович. Над гробницею піднявся 40-метровий храм-пам'ятник. На місце заповідника перенесено з села Острова дерев'яну церкву, збудовану в 1650 р. Із заходу острів обнесли великим, наче фортечна стіна, кам'яним муром.

Іван Їжакевич із захопленням малював для заповідника свої картини. Ми зупинимося біля них, коли небагом переступимо поріг музею в Пляшеві. А зараз згадаймо про одинадцять картин тепер не знайдених картин художника.

Іван Сидорович захопився легендами про триста невмирущих козаків, про сміливість Івана Богуна... І оце колоритними образами вилилась його бентежна душа в одинадцять картин «Козацької панорами», які були вмонтовані в нішах на мурі. Збереглися заглибини в мурованій стіні, але самих картин немає. Їх у 1915 р., під час першої світової війни, викрали солдати австро-угорської армії. Хочеться вірити, що мистецькі витвори Івана Їжакевича вернуться-таки на Україну, до священних козацьких могил.

У ХРАНИЛИЩІ
НЕВМИРУЩИХ
РЕЛІКВІЙ

5-1336

Прочинімо невисоку браму, ввійдімо у заповідник, що міститься на Журавлісі. Тут, як і в Берестецькому музеї, організованому на громадських засадах, зібрано чимало цінних матеріалів. У музейних кімнатах розгорнуто експозицію не лише про Берестецьку битву, а й про історію всієї

боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гніту і турецько-татарських навал.

Експонати, розміщені в семи залах, розповідають про основні етапи історії українського народу. В першому залі знайомимося з первіснообщинним ладом у нашому краї. Ось крем'яні шліфовані сокири періоду неоліту (IV—III тисячоліття до н. е.). Від часів давньоруської держави X—XI ст. зберігся меч, знайдений у селі Хотині. Тут же матеріали про Галицько-Волинське князівство, про утворення української народності та культуру доби феодалізму.

Другий зал музею оповідає про виникнення Запорозької Січі. Фотокопії документів, численні гравюри дають досить повне уявлення про гордих лицарів, мужність і беззавітність яких передали нам у вічний спадок народні пісні та думи. Копії ескізів видатного українського живописця Сергія Васильківського розкривають нашому сучасникові типи козаків. На чільному місці — портрети Криштофа Косинського, Тараса Трясила, Северина Наливайка. Під кожним портретом подано коротку біографічну довідку. Тут і зброя тогочасна — гармата XVI—XVII ст., мортара 1556 р.

І ось ми входимо в третій зал, експонати якого воскрешають події 1648—1654 рр. В центрі експозиції — портрет Богдана Хмельницького, виконаний самодіяльною художницею з міста Острога Лідією Спаською. В рисах обличчя, у виразі очей козацького полководця передано і велику рішучість, і державну мудрість, і щире людяність. Офорти Олексія Данченка майстерно відтворюють образи Богданових побратимів — Максима Кри-

Стенди розміщені за хронологією битв визвольної війни. Тут цікаві документи, цитати з історичних записів, оригінальні полотна. Карта походів Богдана Хмельницького дозволяє увявити собі розмах боротьби, підсумком якої стала Переяславська рада 1654 р.

Всенародний характер визвольної боротьби підкреслює карта, на якій позначені місця повстань селян і міської бідноти на Україні, зокрема на Ровенщині. Так, у 1648 р. повстання охопило Острог, Дубно, Рівне, Клевань, Гощу, Корець.

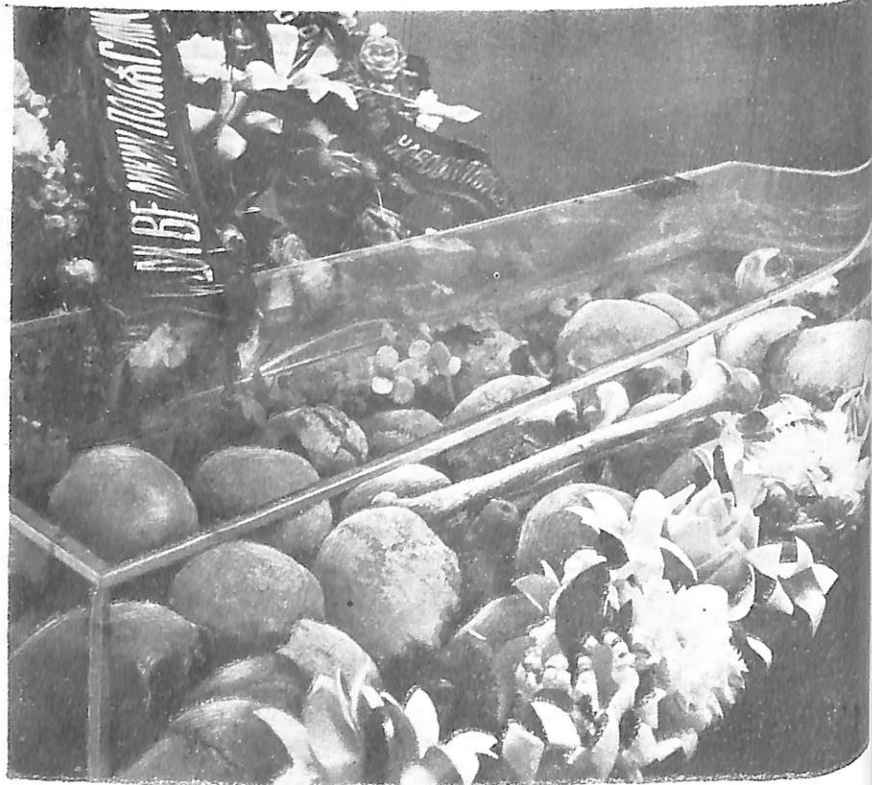
Четвертий зал присвячений Берестецькій битві. Тут зібрано історичні матеріали, котрі відображають хід битви і невмирущу козацьку доблесть. Ось список полків, довідки про них та їхніх ватажків, щоденник битви.

Багато скажуть відвідувачу й речові експонати. Козацькі люльки, ядра, зброя, знайдені під Берестечком, наче вихоплюють із виру подій їх сміливих господарів. Почуття шаноби і гордості сповнюють твої груди.

Раптом погляд падає на ворожу зброю — і ти вже бачиш чужинця на рідному полі, що прийшов зруйнувати мирні оселі твоїх предків. І серце гнівно вистукує зневагою до всіляких зайд, лютих ворогів. Так повсякчас біля звичайного музейного експоната ти відкриваєш для себе джерело найсвятішого із почуттів — почуття патріотизму, без котрого людина — наче птах без крил.

У залі багато картин та скульптур. Полотно Віктора Платона «Битва під Берестечком», офорт Олексія Данченка «Подвиг трьохсот під Берестечком», створена і подарована музеєві Миколою Єрмоловим скульптура «Останній козак» та інші

Саркофаг, у якому покаяться останки героїв Берестецької битви
Саркофаг, в которм покаяться останки героїв Берестецької битви

твори яскраво відображають незабутні події. Коли стоїш у цьому залі й розглядаєш його експонати, в пам'яті зринають прекрасні рядки поета-декабриста Кіндрата Рилєєва:

Славна кончина за народ!
Певці, герою в воздаяньє,
Из века в век, из рода в род
Передают его деянья.

У серпні 1970 р. на території, де відбувалася Берестецька битва, вперше були проведені археологічні розкопки під керівництвом кандидата історичних наук І. К. Свєшнікова. Знайдено 87 речей побуту і військового спорядження періоду визвольної війни. Серед знахідок — козацькі чоботи, колодочка від ножа, леца ножів, бронзовий перстень, мідні гудзики, бронзові цяхи, підкова, пояс із пряжкою, козацький гаманець з дрібними монетами та кулями для мушкета.

На місці переправи через пляшівські болота виявлено два кістяки, між ребрами яких застряли олов'яні кулі. При повторних розкопках у 1971 р. знайдено рештки дерев'яної греблі, речі козацького побуту, кістяки козаків та їх коней. Археологічні знахідки зберігаються у музеї.

В експозиції представлено офорти Олексія Данченка «Максим Залізняк» та «Іван Гонта», що оспівують боротьбу народних мас проти соціального й національного гніту на Правобережній Україні, де ще довгий час після Переяславської ради панувала польська шляхта. В залі любовно зібрані матеріали про перебування на Ровенщині Тараса Григоровича Шевченка. Зокрема, подані карта його мандрівки по цьому краю, копія сторінки «Більшої книжки», де записано відомий вірш «Ой чого ти почорніло, зеленєє поле?».

Входимо у наступний зал. Рік 1905-й. Тлінний подих першої світової війни. Жовтневий вітер 1917 р. над західноукраїн-

ськими землями. Всі ці події передано через експонати, фото-документи.

Шостий і сьомий зали — наче жива нитка подвигу, яка поєднує епохи. Незгасне полум'я опору трудящих окупації західноукраїнських земель панською Польщею, боротьба Комуністичної партії Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, золотий вересень 1939 р., партизанський рух на Ровенщині і Волині в роки Великої Вітчизняної війни, будівництво нового світлого життя в мирні дні, сторінки дружби і співробітництва з братнім польським народом — усе це сприймається, мов книга про героїчну естафету, гідно пронесену спадкоємцями невмирущої слави хмельницьких і богунів, кривоносів і нечаїв...

Увійдемо у дерев'яну церковцю, що стоїть поблизу музею. Понад триста років тому в ній побував Богдан Хмельницький. За переказами, у цій церкві освячували козацьку зброю.

Через підземний перехід потрапляємо в нижній ярус храму-пам'ятника. Тут міститься гробниця-саркофаг, де покояться зібрані з поля ратних подвигів останки хоробрих козаків. На багатьох черепах розруби — билися до останку! Шукали ці кістки люди з усієї України. Наче свою правду. Царські прислужники таємно доносили: «...множество приезжих собирается здесь». Ведуться непозволенные разговоры, вечерами поют вольные песни».

А сімдесятирічну бабусю, яку в тих місцях прозивали «баба Мокриня», навіть перед повітовим приставом поставили.

— Нащо вчиш дітей козацьких пісень? — ставав у погрозову позу.

Кам'яні хрести на козацьких могилах
Каменные кресты на казацких могилах

— А хто ж їх вчитиме? — щиро здивувалася. Пристав залякував бабусю. Та вона не лякалась. Вона й не бачила його. Її очі виїло горе. І лише два каламутні провали встромились у замундиреного прислужня царського трону. В незрячої бабусі було мужнє серце!

...По сходах піднімаємося на перший, другий поверхи церкви. Яскраво виражені мотиви української національної архітектури, художнє оформлення Івана Сидоровича Їжакевича, таке оземлення у своєму релігійному ореолі, — все це справляє глибоке враження, сповнює почуттям вдячності до людей, які збагатили вітчизняну культуру творіннями свого генія.

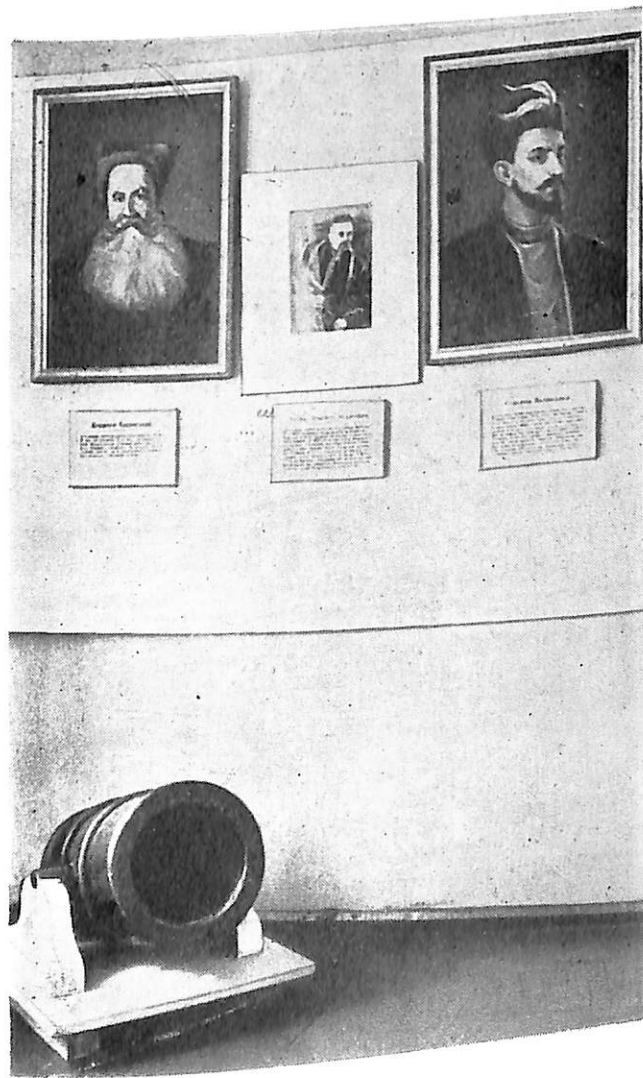
Іван Гонта,
один з керівників
антишляхетського повстання
на Україні в 1768 р.
Скульптура І. Гончара

Іван Гонта,
один из руководителей
антишляхетского восстания
на Украине в 1768 г.
Скульптура И. Гончара

А на місці загиблого дерева виросло нове. Ще розкішніше, ще пишніше!

«Бережіть, люди, ці дерева. Живе дерево — то жива пам'ять народу про своє минуле!» — вчувається у тій легенді голос предків.

«Я знов буду зеленіти...» — Шевченкова дума веде нас від Пляшевої до Берестечка. І чуєш на полях розлогих гоміння дня нового. Ідеш вулицями міста, милуєшся їх забудівельним розгоном. І, наче ремінісценція легенди, — знову згадка про дере-

Куток
експозиції
про історію
Запорозької
Січі

Уголок
експозиції
об історії
Запорозької
Сечи

ва. То забриніли у пам'яті рядки Довженкового заповіту, що їх виписано на щиті при в'їзді у Берестечко: «Хто прожив на світі двадцять років і не посадив п'яти дерев — плати за чисте повітря».

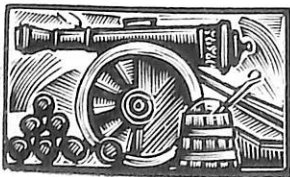
Мимоволі прислухаєшся до розмови:

- Ти скільки?
- Десять вишень, п'ять тополь посадили з дружиною...
- Вчора Костя зареєстрував шлюб з Валею.
- Звідки знаєш?
- А онде клен і берізка з табличкою появились на алеї

Молодожонів.

Народжується дитина, справляють весілля, відзначають ювілей трудівника — нові і нові дерева зберігають пам'ять про це. Так легенда переходить у дійсність...

...Над задумливим Стиром наша доба народжує нову славу. Стародавні ландшафти уступили місце сучасним, промисловим технічним пейзажам. Але ніколи не зітреться у пам'яті народній козацький героїзм, беззавітність і краса якого давно усім світом визнані!

ПЛАМЯ ПРАВЕДНОГО ГНЕВА

Почитатель героического прошлого! Ты ступил на землю, прославленную подвигами свободолюбивого народа. Познакомься с ней ближе, и твою взору откроется много дорог, ставших легендарными. Вслушайся в монологи этих дорог.

Ступай, коню, дорогою широко ногами —
Недалеко Берестечко і орда за нами.
Стережися, пане Яне, як Жовтої Води:
Иде на тебе сорок тисяч хорошої вроди...

Да, эта песня ведет твое воображение к Берестечко, к казацкой славе. Остановись же на минуту на высоком берегу героизма и красоты народа украинского.

Тебе, несущему в своем сердце низкий поклон памятным могилам, здесь, в Пляшевой, каждая пядь земли, щедро политая кровью наших предков, многое расскажет о народе, который никогда не становился на колени перед завоевателями, народе, в биографии которого правда истории переплелась с поэтической легендой. Здесь, на пляшевских полях, трагическим и гордым хоралом прогремела одна из самых яростных битв освободительной войны украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого против гнета шляхетской Польши, за воссоединение с братским русским народом.

В конце XVI и первой половине XVII в. польская шляхта, жестоко подавляя сопротивление народных масс Украины, вылившееся в ряд крестьянско-казацких восстаний, еще более усилила социальный и национальный гнет. От нее не отставало и украинское панство. Захват земель мещан, казаков и даже казацкой старшины позволил крупным магнатам расширить свои владения до фантастических размеров. Накануне освободительной войны 1648—1654 гг. одним только Конецпольем в районе Южного Буга принадлежало 170 местечек и городов и 740 сел.

Украинское крестьянство в первой половине XVII в. было доведено до положения, которое граничило с рабством. Невыносимой становилась и жизнь казаков, которых польское правительство лишало привилегий и постепенно закрепощало. По свидетельству летописца, чиновники-шляхтичи принуждали казаков отбывать панщину, выполнять различные работы: ухаживать за лошадьми и собаками, топить в господском замке печи, подметать двор и «до иных незносних діл приставляли» *. Даже зажиточное реестровое казачество и казацкая старшина подвергались притеснениям.

В 1638 г. польский сейм принял «Ординацию войска запорожского реестрового», которая еще более ограничивала права реестровца. «Ординация» отменяла казацкую юрисдикцию и избрание старшины. Во главе реестровых казаков должен был стоять старший комиссар, назначавшийся на сейме непременно из шляхтичей по рекомендациям гетманов. Есаулы и полковники также должны были назначаться из шляхтичей. Только сотников и атаманов разрешалось избирать из казаков, имевших заслуги перед Речью Посполитой. После введения «Ординации» казаки пять лет не получали причитавшейся им от властей платы.

Ополячивание и окатоличение украинского и белорусского населения польские феодалы и иезуиты возвели в ранг государственной политики. Интересен в связи с этим такой документ: волынская православная шляхта в своей инструкции посланцам на варшавский сейм отмечала, что «...религия греческая ... такие притеснения терпит ... в Речи Посполитой, каких не терпят и греки-христиане в турецкой неволе: у православных отобраны церкви, монастыри и кафедры, им запрещено свободно отправлять богослужения, бедняки православные умирают без причастия, не могут публично отправлять похороны; в Люблине, Сокале, Белзе и других городах православные вынуждены тайком хоронить умерших в подвалах домов» **.

Следовательно, борьба угнетенного украинского крестьянства, ведущей силы освободительной войны, была не только антикрепостнической, но и борьбой за избавление от иноземного господства, против религиоз-

* Літопис Самовидця. К., 1971, стр. 45.

** Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I. К., 1861, XXV, стр. 287.

ного гнета. Верным союзником крестьянства стала казацкая беднота. Старшина же преследовала иную цель — стремилась укрепить свое экономическое и политическое положение. Таким образом, классовые противоречия в этой борьбе не были устранены, а наоборот, еще больше обострились.

Восстание на Запорожье 1648 г. стало искрой, от которой запылала вся Украина. Уже в марте того же года коронный гетман Н. Потоцкий сообщил королю: «...губительное пламя так уже разгорелось, что не было ни одного города, в котором бы не звучали призывы к своеволию, где не совершали бы покушений на жизнь и имущество своих панов и властелинов» *.

Коронный гетман Н. Потоцкий бросил против восставших два военных отряда. Во главе одного поставил своего сына Стефана и комиссара Шемберга, а другой вели вниз по Днепру войсковые есаулы Иван Барабаш и Ильяш Караимович. Оба войска должны были соединиться у Колака. Но Богдан Хмельницкий разгадал намерения противника и решил разбить отряды порознь.

19 апреля близ урочища Желтые Воды повстанцы напали на польский авангард. Не выдержав боя в открытом поле, королевские войска отступили и начали окапываться, чтобы обороняться лагерем. Но тут для казацкого войска возникло благоприятное обстоятельство: в Каменном Затоне 24 апреля среди реестровых казаков Барабаша и Караимовича вспыхнуло восстание, которое возглавил Филон Джалалий. Старшина вместе с войсковыми есаулами была перебита. Во главе с наказным гетманом Филоном Джалалием восставшие прибыли под Желтые Воды и соединились с войском Богдана Хмельницкого.

Битва под Желтыми Водами закончилась полным разгромом польско-шляхетского войска. Были взяты в плен Стефан Потоцкий и Шемберг. Удалось уйти лишь одному жолнеру, который 9 мая прибыл под Черкассы и сообщил Н. Потоцкому о происшедшем.

Коронный гетман не мог примириться с мыслью о поражении. Он сосредоточил свои силы вблизи Корсуня. Но моральное состояние войска

* Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. I, отд. III. К., 1845, № 2, стр. 7.

после битвы под Желтыми Водами было подавленным, а между коронным и польным гетманами начались распри... Повстанцы же рвались в бой, воодушевленные стремлением победить ненавистного врага, изгнать его с родной земли. В районе урочища Горохова Дубрава 16 мая польско-шляхетское войско было полностью разгромлено.

Летом 1648 г. в руки восставших перешли Чернигов, Полтава, Новгород-Сиверский, Лубны, Нежин и много других городов. Огнем восстаний пылало Правобережье, где народные массы возглавил непримиримый враг польской шляхты полковник Максим Кривонос.

В июне 1648 г. крестьяне и казаки дали решительный отпор войскам Иеремии Вишневецкого под Махновкой и Староконстантиновом. В этом бою, по преданию, сошлись один на один Кривонос и Вишневецкий. Только случай (упал раненный конь) спас магната от копья, брошенного вожаком крестьянско-казацких отрядов.

Размах освободительной борьбы серьезно встревожил шляхетскую Польшу. Было собрано новое крупное войско, во главе которого король поставил магнатов В. Заславского, Н. Остророга и А. Конецпольского. Первый из них куда больше разбирался в предметах роскоши (в походах за ним возили украшенную серебром кровать и драгоценную посуду), чем в военных битвах. Второй любил щеголять ученостью, но не разбирался в реальном положении дел. А третий был еще юношей. Недаром Богдан Хмельницкий с сарказмом назвал их — «перина», «латына» и «дытына».

О чем мечтали эти завоеватели? О легкой расправе над восставшими. О новой наживе на благодатной земле. О лютом надругательстве над девичьей красотой...

Крестьянско-казацкое войско, хоть и недостаточно вооруженное и обученное, имело большое моральное преимущество перед врагом. Оно шло на смертный бой за свободу, за родную землю. И руководили им простые в обращении, отчаянные и смелые полководцы, которых выдвинула освободительная война, — Максим Кривонос, Михайло Кричевский, Иван Богун, Василь Золотаренко.

На берегу речки Пилявы, возле старинного замка в местечке Пилявцы, произошел решающий бой. 13 сентября казаки прорвали оборону

шляхты. Польское войско в панике разбежалось. Заславский второпях потерял даже плащ и булаву...

Победа под Пилявцами открыла крестьянско-казацким отрядам дорогу на запад. 26 сентября Максим Кривонос смелым штурмом захватил Высокий Замок — укрепление, прикрывавшее Львов. Взяв выкуп с осажденного города, Богдан Хмельницкий повел крестьянско-казацкую армию к Замостью. Однако войско было крайне утомлено, к тому же вспыхнула эпидемия чумы, и Хмельницкий, согласившись на предложенное королем перемирие, решил отойти на Приднепровье.

Блестящие победы под Желтыми Водами, Корсунем и Пилявцами всколыхнули всю Украину: повстанческое движение охватило Волинь и Галицию, распространилось на Белоруссию и самую Польшу.

Освободительная война на Украине вышла далеко за рамки украинско-польских отношений. За ее ходом внимательно следили Русское государство, Турция, Крымское ханство, Молдавия, Венгрия, Швеция... Богдан Хмельницкий понимал, что успешное завершение освободительной войны возможно только при условии воссоединения с русским народом. Поэтому уже после битвы под Корсунем он писал царю: «Зычили быхмо собі самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможность, православный хрестиянский цар...»*

Русское правительство, связанное Поляновским соглашением 1634 г., не могло вступить в войну со шляхетской Польшей, но оказывало Хмельницкому дипломатическую и экономическую помощь. В повстанческие отряды вливались русские крестьяне, бежавшие от произвола помещиков, и донские казаки.

После неудавшейся попытки путем незначительных уступок отколоть казаков от крестьян польская шляхта в первой половине 1649 г. вновь начала военные действия. В августе 1649 г. Богдан Хмельницкий нанес сокрушительный удар королевским войскам под Зборовом. Однако король подкупил крымского хана Ислама-Гирея, и тот изменил казакам. Воротиться на два фронта было тяжело. Это вынудило Богдана Хмельницкого заключить Зборовское соглашение, по которому в реестр засчи-

* Документи Богдана Хмельницького, К., 1961, стр. 49.

тывалось 40 тысяч казаков. Остальные же должны были вернуться в панскую неволю. Все же в трех воеводствах — Киевском, Черниговском и Брацлавском — не размещались польско-шляхетские войска и сохранялось украинское самоуправление.

Зборовское соглашение вызвало острое недовольство казаков и крестьян. Повсеместно вспыхивали восстания. Польское правительство готовилось к новому походу на Украину.

В начале февраля 1651 г. шляхетское войско вероломно напало на казацкие отряды в городе Красном. В одном из первых боев погиб полковник Данило Нечай. Расчистив себе путь, королевские отряды окружили Винницу. Тогда Иван Богун пустился на военную хитрость. Он приказал прорубить лед во многих местах на реке Буге и чуть примерзшую воду присыпать соломой. Имитируя отступление, казаки заманили на Буг вражескую конницу. Польско-шляхетское войско понесло значительные потери. Отряд Ивана Богуну вырвался из окружения.

Тем временем Богдан Хмельницкий собрал главные силы крестьянско-казацкой армии под Белой Церковью, созвал военный совет, просмотрел полков и приказал выступить в поход.

Гетман спланировал силы не для того, чтобы напасть на Польшу, а с намерением защищать земли Украины.

ВКРУГ МЕСТЕЧКА БЕРЕСТЕЧКО...

Освободительная армия Богдана Хмельницкого двинулась на Волынь. Впереди шел Винницкий полк. Гетман усилил его еще несколькими тысячами воинов из других полков. Теперь под командованием Ивана Богдана насчитывалось уже до 15 тысяч наиболее опытных воинов. Перед полком была поставлена задача быстро продвинуться к Берестечку, чтобы прибыть туда раньше шляхетского войска и занять наиболее выгодные позиции для обороны. Во время похода казаки налаживали связь с руководителями восставших крестьян на Волыни, в Галиции и Польше.

Винницкий полк подошел к Берестечку, захватил важные переправы через речки Икву, Горынь и Пляшевку и перерезал путь вражеской армии на Украину. Вслед за Винницким полком продвигалась многотысячная крестьянско-казацкая армия. Большинство войска составляла конница. 18 июня армия Богдана Хмельницкого переправилась на западный берег Пляшевки. Сюда же от Сокаля подошло и польско-шляхетское войско. Обе армии встретились для решительного боя.

Королевские войска расположились полумесяцем на правом берегу речки Стыри, под самым Берестечком. Это была довольно выгодная для ведения боя местность. Враг укреплял свой лагерь и готовился к наступлению. Из Варшавы систематически поступали подкрепления.

Крестьянско-казацкая армия расположилась лагерем напротив. «Лагерь очень большой, глазом неоглядный, многолюдный, огнистый», — описывал очевидец казацкие позиции. Казаки укрепили их валами, на которых размещались гнезда артиллерии, и многочисленными шанцами для защиты от обстрела. Отряды крымских татар во главе с ханом Исламом-Гиреем, выступившие как союзники Богдана Хмельницкого, стояли отдельным лагерем, за три версты от казаков.

В первый же день между противниками возникли мелкие стычки. 19 июня началась битва. Из польского лагеря выступила конница, усиленная пехотой. На флангах враг пытался окружить казаков. Правое крыло конницы при этом так увлеклось развитием атаки, что казаки из засады отрезали его, окружили и разбили. 7 тысяч человек потеряло в тот день польско-шляхетское войско. Король Ян Казимир уже начал опасаться за исход битвы. В тот же день поздно вечером отборные казацкие сотни совершили удачное нападение на сторожевые заставы врага. Это нагнало на шляхтичей такого страха, что многие из них уже хотели вернуться в Сокаль. Чтобы спасти положение, польское командование начало строить планы подкупа крымского хана.

20 июня битва продолжалась весь день. На правом фланге армии Богдана Хмельницкого стояли самые сильные полки, которые быстро сломили сопротивление шляхты и начали теснить ее к лагерю. Польское командование посылало в бой все новые и новые силы, одновременно сосредоточивая почти все свои пушки против левого фланга, где стояли

1
татары. Это обстоятельство в значительной мере стало причиной того, что крымский хан приказал орде покинуть поле боя. Измена Ислама-Гирея открыла врагу возможность прорваться в тыл крестьянско-казацкому войску. Возникла угроза полного окружения.

Узнав о вероломстве татар, Богдан Хмельницкий немедленно перебросил на левый фланг дополнительные полки, а сам поспешил за Исламом-Гиреем, чтобы уговорить его вернуться. В 20 километрах от Берестечко Богдан Хмельницкий догнал орду, однако хан не только казался помочь казакам, но еще и пленил гетмана. Отступая, татары нападали на города и села, грабили, разрушали, забирали ясырь. Под влиянием тревожных слухов об этом некоторые казаки и крестьяне готовы были оставить лагерь и броситься защищать свои дома.

Несмотря на благоприятные обстоятельства, битва 20 июня не принесла шляхте решительного успеха. После этой битвы прижатые к болотам казаки почти ежедневно вели тяжелые оборонительные бои.

По поручению гетмана крестьянско-казацкой армией остался командовать кропивнянский полковник Филон Джалалий. Затем казацкая старшина избирает других наказных гетманов. Таким образом, в очень ответственный момент армия была лишена единого и крепкого командования. Положение осложнялось еще и тем, что в лагерь пробирались вражеские агенты, сеявшие разлад и замешательство.

Наконец наказным гетманом был выдвинут прославленный в боях Иван Богун. Он созвал военный совет с целью решения главного вопроса — о спасении войска и оружия для дальнейшей борьбы. Необходимо было обеспечить организованный отход крестьянско-казацкой армии.

Болотистые берега Пляшевки, охранявшие казацкий лагерь от неожиданного удара с тыла, в то же время препятствовали снабжению армии предводительством, фуражом и снаряжением, затрудняли отступление. Иван Богун отдал распоряжение построить через болота надежные переправы. Из дерева, лозы, телег и даже собственных кожухов казаки за одну ночь подготовили их.

В ночь с 29 на 30 июня Иван Богун выделил для обороны лагеря самые сильные казацкие отряды и приказал незаметно для врага перевести через болота пушки и важнейшее военное снаряжение. Под утро

основная масса войска уже переправилась. В это время в лагере возникло замешательство. Плохо ориентируясь в ситуации, крестьянские отряды не слушались приказов куренных и сотников, стараясь быстрее покинуть лагерь. Узкие переправы не выдерживали натиска тысяч отступающих, и люди тонули в болоте.

Иван Богун с трудом возобновил нормальную переправу. Тем временем на штурм лагеря бросились вражеские отряды, усиленные только что прибывшим к Берестечко полком «посполитого рушения». Продолжая неравный бой, казаки постепенно отступали. Чтобы задержать врага, они организовали крепкую оборону. Королевским приспешникам не удалось сломить силу духа, проявленную казаками. Последние защитники переправ погибли героической смертью, но не сдались врагу. Вот один из характерных эпизодов, рассказанный очевидцем — французом Пьером Шевалье в книге «История войны казаков против Польши»:

«Две тысячи казаков отступили на небольшой пригорок, заперлись в своем лагере и решили бороться и, как люди, не имеющие больше надежды на спасение, хотели дорого продать свою жизнь... В одном месте среди болота собрались триста казаков и храбро оборонялись против большого числа атакующих, теснивших их отовсюду; чтобы доказать свое пренебрежительное отношение к жизни, которую [поляки] обещали им подарить, и ко всему, что есть самого ценного, кроме жизни, они вынимали из своих карманов и кожаных поясов деньги и бросали их в воду. Наконец, будучи полностью окружены, они почти все погибли один за другим, [но] пришлось с каждым из них вести бой. Остался один, который боролся на протяжении трех часов против целого польского войска; он нашел на болотном озерце лодку и, прикрываясь ее бортом, выдержал пальбу поляков против него; израсходовав весь порох, он потом взял свою косу, которой отбивал всех, кто хотел схватить [...] и казак, хотя и пробитый четырнадцатью пулями, встретил их еще с большим упорством, что очень удивило польское войско и даже его королевское величество, в присутствии которого заканчивался этот бой. Король очень восхитился храбростью этого человека и приказал крикнуть, что дарит ему жизнь, если он сдастся; на это последний гордо

ответил, что он уже не заботится о том, чтобы жить, но хочет лишь умереть, как настоящий воин...» *

Подвиг трехсот смельчаков через годы, через столетия немеркнувшей славой озаряет мужество и непобедимое свободолюбие наших предков. На нетленных страницах истории народа нашего сияли и будут сиять такие чистые, благородные порывы души, как вот этот: «Защита отечества — это самое дорогое для казака, и никакая панская милость не заманит нас!» Так ответили окруженные казаки на предложение короля сдаться в плен.

...На миг оторвись, читатель, от течения этого рассказа, окинь мысленным взором те пути героические, которыми суждено было прогнать над землей казацкой судьбе, — и ты заметишь, что не какая-то там, как это ошибочно сказал в романе «Огнем и мечом» Генрик Сенкевич, «казацкая злоба, упрямство и дерзость», а именно непокоренный свободолюбивый дух вел по дорогам истории украинский народ.

...А казаки все поклялись не жалеть своей жизни. Стояли насмерть. Только и катилось вдоль пляшевской поймы:

— За волю и веру, братья!

С острова, на котором, казалось, королевская фортуна должна была торжествовать над казацкой печалью и горем, слышалось гордое и решительное:

— Умрем, но не сдадимся!

Поникла трава на болоте. Помрачился день от кровавой жатвы на поле. Но не падали стяги казацкие.

Гей, крикнули козаченьки: «До гаю, до гаю!
Налітають вороженьки, як орли до паю».
«Гей, як мені, пани-браття, утікати до гаю?
А кому ж я рідну землю залишати маю?»

Благодаря мужественным защитникам переправы крестьянско-казацкая армия не была разгромлена. Она отступила через Старокопачин и Паволочь к Белой Церкви.

* Пер Шевалье. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960, стр. 132—133.

В соответствии с Белоцерковским соглашением реестровых казаков оставалось всего 20 тысяч, а их самоуправление ограничивалось Киевским воеводством. Но, возвратившись в имения, паны вместо покорности «подданных» встретили открыто враждебное отношение. Крестьяне повсеместно организовывали вооруженные отряды.

Богдан Хмельницкий снова начал собирать войско. Весной 1652 г. в Батогской битве на Подолии казацким войском была наголову разгромлена 30-тысячная армия М. Калиновского.

Осенью 1653 г. король Ян Казимир с крупными силами подошел к Жванцу и разбил здесь военный лагерь. Украинская освободительная армия выступила навстречу шляхетскому войску и перерезала пути подвоза продовольствия. Над польско-шляхетской армией нависла угроза поражения, но до решающего боя не дошло: крымский хан и на этот раз изменил казакам.

На протяжении 1652—1653 гг. велись оживленные переговоры Богдана Хмельницкого с русским правительством. Гетман отправил в Москву несколько посольств, которые обсуждали вопросы воссоединения Украины с Русским государством. 1 октября 1653 г. Земский собор решил принять Украину в состав России и объявить войну шляхетской Польше. 8 января 1654 г. рада в Переяславе оформила исторический акт воссоединения Украины с Россией и тем самым положила начало новому этапу в истории Украины.

ДОРОГА НА ЖУРАВЛИХУ

Стоишь в раздумье над воспоминанием народным, стоишь, глотая волнение. И вынесет из далекого прошлого серебристый челн песни казацкую решимость. Будешь думать об атамане, «що проміняв жінку на тютюн та люльку», будешь смеяться над вымыслами тех, которые усматривали суть казачества в стремлении к алюрной наживе в походах. Нет, не для того меняли славные запорожцы ласку верных жен своих на трубки, дымившие долгой казацкой печалью! Опустошенная и иссеченная татарами и турками, шляхетскими завоевателями Украина звала их на битву за независимость, за свободу.

Мені, мені з жінкой не возиться,
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться!

Да, полные смертельных опасностей дороги воскрешает эта песня. И среди них, словно баллада,— пляшевская дорога. «Круг містечка Берестечка на чотири милі» нередко и сейчас находят люди выжженные из глины трубки, словно седую казацкую думу...

Позови сердцем своим голос из веков. Вслушайся. Вот на пригорок Журавлихи, будто на вершину истории, выходит слепой бандурист... Ты не знаешь его имени. Остап или Максим, Иван или Василь... Он, казацкий Боян, касается струн правды — и бессмертная дума взлетает над землей.

Дорога на Берестечко, а там — к Пляшевой с того памятного лета 1651 г. видела тысячи непокоренных наследников казацкой славы, которые, несмотря на вражеские рогатки, приходили поклониться священному полю. А оно из года в год маками расцветало. И в том цветении алом пылала для потомков казацкая воля, смертью смерть поправшая.

Может быть, именно по этой дороге проезжал Тарас Григорьевич Шевченко, находясь на Волини в 1846 г. по поручению Киевской археологической комиссии. Вид поля, черного, израненного, кричащего в свет белыми костями гордых воинов, был таким потрясающим, что еще спустя два года, в ссылке в Кос-Арале, душа великого народного поэта отзывалась болью:

Почорніло я, зелене,
Та за нашу волю...

Мудрый Кобзарь наклонялся с благоговением к земле священной, исходил-измерил вокруг Берестечко поля героики народной. Тараса звал к себе подвиг казацкий.

Уже где-то на заре нашего века привела дорога в Берестечко и художника Ивана Сидоровича Ижакевича. Живописец услышал гражданский голос, призывавший сохранить казацкую славу, и взялся средствами своей чудесной палитры воссоздать героический эпизод освободительной борьбы украинского народа.

В 1911 г. начались работы по созданию заповедника казацкой славы на острове Журавлихе. Группа студентов Петербургского архитектурного института во главе с В. М. Максимовым сделала проект застройки и обратилась к академику А. В. Щусеву, чтобы тот рассмотрел и одобрил его. Строительством руководил архитектор Владимир Леонтович. Над гробницей поднялся 40-метровый храм-памятник. На территорию заповедника перенесли из села Острова деревянную церковь, построенную в 1650 г. С запада остров обнесли большой, словно крепостная стена, каменной оградой.

Иван Ижакевич увлеченно писал для заповедника свои картины. Мы остановимся перед ними, когда переступим порог музея в Пляшевой. А сейчас вспомним об одиннадцати до сих пор не найденных картинах художника.

Иван Сидорович увлекся легендами о трехстах бессмертных казаках, о смелости Ивана Богуна... И вот колоритными образами вылилась его мятежная душа в одиннадцать картин «Казацкой панорамы», которые были вмонтированы в нишах каменной ограды. Сохранились углубления в стене, но самих картин нет. Их в 1915 г., во время первой мировой войны, похитили солдаты австро-венгерской армии. Хочется верить, что художественные творения Ивана Ижакевича вернутся-таки на Украину, к священным казацким могилам.

В ХРАНИЛИЩЕ БЕССМЕРТНЫХ РЕЛИКВИЙ

Приоткроем невысокие ворота, войдем в заповедник, который размещен на Журавлихе. Здесь, как и в Берестецком музее, организованном на общественных началах, собрано немало ценных материалов. В музейных комнатах развернута экспозиция не только о Берестецкой битве, но и об истории всей борьбы украинского народа против польско-шляхетского гнета и турецко-татарских нашествий.

Экспонаты, размещенные в семи залах, рассказывают об основных этапах истории украинского народа. В первом зале знакомимся с первобытнообщинным строем в нашем крае. Вот кремневые шлифованные топоры периода неолита (IV—III тысячелетия до н. э.). С времен древнерусского государства X—XI вв. сохранился меч, найденный в селе Хотине. Здесь же материалы о Галицко-Волынском княжестве, об образовании украинской народности и культуре эпохи феодализма.

Второй зал музея рассказывает о возникновении Запорожской Сечи. Фотокопии документов, многочисленные гравюры дают довольно полное представление о гордых рыцарях, мужество и беззаветность которых передали нам в вечное наследие народные песни и думы. Копии эскизов выдающегося украинского живописца Сергея Васильковского раскрывают нашему современнику типы казаков. На видном месте — портреты Криштофа Косинского, Тараса Трясило, Северина Наливайко. Под каждым портретом помещена краткая биографическая справка. Здесь и оружие тех времен — пушка XVI—XVII вв., мортира 1556 г.

И вот мы входим в третий зал, экспонаты которого воскрешают события 1648—1654 гг. В центре экспозиции — портрет Богдана Хмельницкого, выполненный самодеятельным художником из города Острога Лидией Спасской. В чертах лица, в выражении глаз казацкого полководца переданы и большая решимость, и государственная мудрость, и искренняя человечность. Офорты Алексея Данченко мастерски воссоздают образы побратимов Богдана — Максима Кривоноса и Ивана Богуна.

Стенды в хронологическом порядке освещают события освободительной войны. Здесь интересные документы, цитаты из исторических записей, оригинальные полотна. Карта походов Богдана Хмельницкого дает возможность представить себе размах борьбы, итогом которой стала Переяславская рада 1654 г.

Всенародный характер освободительной борьбы подчеркивает карта, на которой обозначены места восстаний крестьян и городской бедноты на Украине, в частности на Ровенщине. Например, в 1648 г. восстание охватило Острог, Дубно, Ровно, Клевань, Гощу, Корец.

Четвертый зал посвящен Берестецкой битве. Здесь собраны исторические материалы, которые отображают ход битвы и бессмертную

казацкую доблесть. Вот список полков, справки о них и их вожаках, дневник битвы. Многие скажут посетителю и вещественные экспонаты. Казацкие трубки, ядра, оружие, найденные под Берестечко, словно вырывают из водоворота событий их смелых владельцев. Чувства почтения и гордости наполняют твою грудь. Вдруг взгляд падает на вражеское оружие — и ты уже видишь чужеземца на родном поле, который пришел разорить мирные жилища твоих предков. И сердце наполняется гневом, презрением ко всяким непрощеным пришельцам, лютым врагам. Так у обыкновенного музейного экспоната ты открываешь для себя истоки самого святого чувства — чувства патриотизма, без которого человек — словно птица без крыльев.

В зале много картин и скульптур. Полотно Виктора Полтавца «Битва под Берестечко», офорт Алексея Данченко «Подвиг трехсот под Берестечко», созданная и подаренная музеем Николаем Ермоловым скульптура «Последний казак» и другие произведения ярко отображают незабываемые события. Когда стоишь в этом зале и рассматриваешь его экспонаты, в памяти всплывают прекрасные строки поэта-декабриста Кондратия Рылеева:

Славна кончина за народ!
Певцы, герою в воздаянье,
Из века в век, из рода в род
Передают его деянья.

В августе 1970 г. на территории, где состоялась Берестецкая битва, впервые были проведены археологические раскопки под руководством кандидата исторических наук И. К. Свешникова. Найлены 87 предметов быта и военного снаряжения периода освободительной войны. Среди находок — казацкие сапоги, черенок от ножа, лезвия ножей, бронзовый перстень, медные пуговицы, бронзовые гвозди, подкова, пояс с пряжкой, казацкий кошелек с мелкими монетами и пулями для мушкета. На месте переправы обнаружены два скелета, между ребрами которых застряли оловянные пули. При повторных раскопках в 1971 г. найдены остатки деревянной плотины, предметы казацкого быта, скелеты казаков и их лошадей. Археологические находки хранятся в музее.

В экспозиции представлены офорты Алексея Данченко «Максим Зализняк» и «Иван Гонта», воспевающие борьбу народных масс против социального и национального гнета на Правобережной Украине, где еще длительное время после Переяславской рады господствовала польская шляхта. В зале любовно собраны материалы о пребывании на Ровенщине Тараса Григорьевича Шевченко. В частности, представлена карта его путешествий по этому краю, копия страницы «Большой книжки», где записано известное стихотворение «Ой чого ти почорніло, зелене поле?».

Входим в следующий зал. Год 1905-й. Губительное дыхание первой мировой войны. Октябрьский ветер 1917 г. над западноукраинскими землями. Все эти события показаны через экспонаты, фотодокументы.

Шестой и седьмой залы — словно живая нить подвига, соединяющая эпохи. Неугасимое пламя сопротивления трудящихся оккупации западноукраинских земель панской Польшей, борьба Коммунистической партии Западной Украины за воссоединение с Советской Украиной, золотой сентябрь 1939 г., партизанское движение на Ровенщине и Волыни в годы Великой Отечественной войны, строительство новой светлой жизни в мирные дни, страницы дружбы и сотрудничества с братским польским народом — все это воспринимается как книга о героической эстафете: достойно пронесенной наследниками бессмертной славы хмельницких и богунов, кривоносов и нечаев...

Войдем в деревянную церковку, стоящую вблизи музея. Свыше трехсот лет назад ее посетил Богдан Хмельницкий. По преданиям, в этой церкви освящали казацкое оружие.

Подземный переход — и мы в нижнем ярусе храма-памятника. Здесь стоит гробница-саркофаг с собранными на ратном поле останками храбрых казаков. На многих черепках разрезы — сражались до конца! Искали эти кости люди со всей Украины. Словно свою правду. Царские приспешники в тайных доносах сообщали, что «...множество приезжих собираются здесь. Ведутся не позволенные разговоры, вечерами поют вольные песни».

А семидесятилетнюю старушку, которую в тех местах звали «баба Мокрыня», даже перед уездным приставом поставили.

— Зачем учишь детей казацким песням?

— А кто же их будет учить? — искренне удивилась.

Пристав запугивал старушку. Но она не боялась. Она и не видела его. Ее глаза выело горе. И лишь два мутных провала вонзились в замундиренного прислужника царского трона. У незрячей старушки было мужественное сердце!

...По лестнице поднимаемся на первый, второй этажи церкви. Ярко выраженные мотивы украинской национальной архитектуры, художественное оформление Ивана Сидоровича Ижакевича, такое земное в своем религиозном ореоле, — все это производит глубокое впечатление, наполняет чувством благодарности к людям, обогатившим отечественную культуру творениями своего гения.

В заповеднике немало оригинальных произведений изобразительного искусства. Авторы многих из них неизвестны. Другие отмечены талантом мастеров традиционной почаевской школы — Ивана Вольского, его ученика Александра Корецкого, Филиппа Трохимлюка и других.

Выйдя из храма-памятника, остановимся перед зеленой ширью. Поля, поля... Еще роднее стали они, когда углубились мы в их историю. Народная слава поднимает нас, шедевры искусства облагораживают, человеческое уважение к памятникам прошлого радует.

Выйдешь на склоны Журавлихи — и непременно захочется побывать на том месте, где стояли насмерть 300 смельчаков, пойдешь дальше, до самого села Острова, слева от которого в урочище Монастырщина виднеется курган. Здесь были похоронены погибшие казаки. Потом останки многих перенесли на Журавлиху. Но два каменных креста, которые не уничтожило время, напоминают, сколько крови пролито, сколько материнских глаз выплакано.

...Как деревья, вырастают и живут легенды. Вот одна из них — легенда о деревьях, ставших памятниками неизвестным рыцарям из полков Богуна. Захотелось ненасытным панам вырубить деревья, выросшие на месте Берестецкой баталии. Никто не соглашался взяться за это. Нашли какого-то душегуба-пришельца, служившего при короле: «Срубишь тот ненужный лес — самым богатым будешь!» Пошел продажный — не вер-

нулся. Первое же дерево, на которое поднял руку, раздавило его, как гадюку. А на месте погибшего дерева выросло новое. Еще роскошнее, еще пышнее!

«Берегите, люди, эти деревья. Живое дерево — это живая память народа о своем прошлом!» — слышится в той легенде голос предков.

«Я знов буду зеленіти...» — дума Шевченко ведет нас от Пляшевой к Берестечко. И слышишь на полях раздольных гомон нового дня. Идешь улицами города, любишь их строительным разбегом. И, словно реминисценция легенды, — снова напоминание о деревьях. То зазвучали в памяти строчки завещания Довженко, написанные на щите при въезде в Берестечко: «Кто прожил на свете двадцать лет и не посадил пяти деревьев — плати за чистый воздух». Невольно прислушиваешься к разговору:

- Ты сколько?
- Десять вишен, пять тополей посадили с женой...
- Вчера Костя зарегистрировал брак с Валей.
- Откуда знаешь?

— А вон там клен и березка с табличкой появились на аллее Молодоженов.

Рождается ребенок, играют свадьбу, отмечают юбилей труженика — новые и новые деревья хранят память об этом. Так легенда переходит в действительность.

...Над задумчивой Стырью наша эпоха рождает новую славу. Древние ландшафты уступили место современным, промышленно-техническим пейзажам. Но никогда не сотрется в памяти народной казачий героизм, беззаветность и красота которого давно всем миром признаны!

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

Музей-заповідник «Козацькі могили» міститься біля села Пляшевої, за 5 кілометрів від Берестечка.

Їхати автобусами: Дубно — Берестечко,
Червоноармійськ — Берестечко,
Луцьк — Берестечко,
Горохів — Берестечко,
Львів — Млинів.

Години роботи музею: з 11-ї до 18-ї.
Вихідний день — понеділок.

ВНИМАНИЮ ЧИТАТЕЛЕЙ

Музей-заповедник «Козацькі могили» розміщені около села Пляшевої, в 5 кілометрах від Берестечка.

Їхати автобусами: Дубно — Берестечко,
Червоноармійськ — Берестечко,
Луцьк — Берестечко,
Горохів — Берестечко,
Львів — Млинів.

Часи роботи музею: з 11 до 18.
Вихідний день — понеділок.

9(С2)1
М36

6-8-3
397-71М

Мах Петр Петрович
КАЗАЦКІЕ МОГИЛЫ
Музей-заповедник под Берестечко
(На украинском и русском языках).

Художник *І. КРИСЛАЧ*

Редактори *В. Звенигородський, О. Цірох*
Художній редактор *І. Плєсканко*
Технічний редактор *Ц. Буркатовська*
Коректор *О. Хованець*
Фото *А. Циговича*

Здано до набору 13/XII-1971 р. Підписано до друку 12/IV-1972 р. Формат 70×90^{1/24}. Папер. арк. 1,33. Друк. арк. фіз. 2,66. Друк. арк. прив. 3,11. Авт. арк. 1,94. Видавн. арк. 2,66. БГ 10501. Зам. 1336. Тираж 26 700. Папір крейд. Ціна 26 коп. Видавництво «Каменярь», Львів, Підвальна, 3. Друкоffsetна фабрика «Атлас», Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Львів, Зелена, 20.